

Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine¹

Autor nastoji cjelovito objasniti okolnosti pod kojima je Bizant zauzeo Dalmaciju 1165. godine te ustanoviti što se događalo u Dalmaciji za vrijeme petnaestogodišnje bizantske vladavine, do 1180. godine. Carstvu je vlast nad Dalmacijom bila važna zbog ukupne zapadne politike. Odnos lokalnog stanovništva prema bizantskom vrhovništvu bio je pozitivan, ali je ono potrajalo prekratko da bi ostavio jače biljege u civilizacijskoj slici dalmatinskog prostora.

U posljednjih stotinjak godina prilično je mnogo napisano o 15 godina dugoj bizantskoj vladavini (1165-1180) u Dalmaciji u vrijeme cara Emanuela Komnena (1143-1180). Međutim, do bitno novih saznanja o toj epizodi hrvatske i bizantske povijesti nije se došlo. Historičari su uglavnom smatrali da se radi o relativno kratkom zbivanju, stoga i nevažnom, pa se nakon prvih specijalističkih radova, napisanih još krajem 19. ili na samom početku 20. stoljeća, njime nisu posebno bavili. Mišljenja istraživača prethodnih generacija uglavnom su se preuzimala, pa su rijetko i postavljana nova pitanja koja bi bila poticaj i novim odgovorima.² Do neke mjere ova »vrtnja u krug« je logična, jer o toj temi relativno je malo pisanih izvora, pa nije ni moguće neko opsežno istraživanje. Stoga su radovi Jadrana Ferluga bili od velike važnosti, jer su u njima sjajno analizirani svi dostupni izvori.³ No, i nakon ovih radova i dalje se nametao problem nedostatka informacija. Čini se da je u posljednje vrijeme ipak napravljen stanovit napredak, jer je istraživanja povjesničara

¹ Radi se o prijevodu teksta koji će na engleskom jeziku, tijekom 1998. godine, biti objavljen u knjizi *Bizant i Srednja Evropa* u nakladničkoj kući Harassowitz u Wiesbadenu (Njemačka) u uredništvu Günthera Prinzinga. Budući da su u posljednjim desetljećima o ovim temama radovi izlazili pretežno u inozemstvu i na stranim jezicima (Ferluga, Steindorff), smatrao sam da moj tekst treba objaviti i na hrvatskom. On je u nekim dijelovima značajno izmijenjen i dopunjen, sukladno specifičnim potrebama domaćeg stručnjaka.

² V. Klaić, *Bizantsko vladanje u Hrvatskoj za cara Emanuela Komnena*, »Izvjешće o Kr. velikoj gimnaziji u Zagrebu 1882-1883«; M. Šufflay, *Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena (1075-1180)*, Zagreb 1901; F. Šišić, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, I (1102-1205)*, Zagreb 1944; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.

³ J. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957; J. Ferluga, *La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno*, Studi Veneziani 12, 1970, 63-83, tiskano i u: J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine administration and the Southern Slavs from VIIth to the XIIth centuries*, Amsterdam 1976, 193-213; J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978; Vrlo je korisna, iz jednog specifičnog aspekta, i knjiga L. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, Köln-Wien 1984, 102-111, 134-136.

umjetnosti, arheologa i numizmatičara pokušao objediniti T. Burić, a potom obraditi i objasniti neke vlastite nalaze.⁴ Budući da je Burić posvetio vrlo malo pozornosti činjenicama iz političke i vojne povijesti – tek ih je sumarno naveo u uvodu, čini mi se vrlo važnim da se one ponovno razmotre. Valja uzeti u obzir i pisane i nepisane izvore, kako one nedavno otkrivene, tako i one već odavno poznate, kako bi se cjelovito ocijenila bizantska vlast u Dalmaciji u 12. stoljeću. Na taj način mislim da bi se došlo do novih spoznaja, ali je isto tako neophodno da se postave neka nova pitanja – čini mi se zanimljivim analizirati odnos lokalnog stanovništva prema bizantskoj vlast, posebice u svjetlu izvještaja koji o njoj iznosi pisac djela *Historia salnitana* – Toma Arhiđakon splitski (1200-1268).

Bizantska je vlast u Dalmaciji uspostavljena u doba Justinijana I (527-565), te je trajala neprekidno čitavih 500 godina.⁵ Bizantski vojnici, a pogotovo čitave vojske te carigradski činovnici u Dalmaciju su prilično rijetko dolazili. Latinski je dominirao i postoje samo neizravni dokazi o uporabi grčkog jezika.⁶ Neposredne vlasti iz Carigrada praktično nije ni bilo – međutim, stanovnici bizantske Dalmacije posjedovali su osjećaj zajedništva (οἰκεῖωσις) kao i načela podvrgavanja i lojalnosti caru (δουλεία).⁷ Bizantska vlast na Jadranu polako je nestajala u dugom procesu tijekom 11. stoljeća, a hrvatski su vladari, baš kao i Venecija, bili direktni suparnici u borbi za prevlast nad njom. Iako se može reći, uzimajući u obzir razvoj događaja do početka 15. stoljeća da su hrvatski vladari, uključujući i Arpadoviće i Anžuvince, bili dugoročni pobjednici, oko godine 1100. Venecija je bila itekako težak protivnik i bitka je bila krajnje neizvjesna.⁸ Iako je Bizantsko Carstvo izgubilo bilo kakav utjecaj na zbivanja u Dalmaciji, zadarski prior Drago u protokolu isprave izdane 1091. godine datira ju s »Alexio Constantinopoleos imperante...«. Crkveni koncil u Zadru 1095. godine, također je datiran po godinama vladavine cara Aleksija.¹⁰ Čini se da su, spominjući udaljenog i za njih u tom trenutku bespomoćnog cara, Zadran i elita drugih dalmatinskih gradova željeli naglasiti svoju neovisnost nasuprot pretenziji novih potencijalnih gospodara – hrvatskih vladara ili Venecije.¹¹ U isto se vrijeme car Aleksije spominje i u nekim ispravama u južnoj Italiji (u Apuliji) i u Veneciji – razlog je bio da se na svaki način odbije priznati vlast bilo normanskih vladara (u slučaju južne Italije) ili njemačkih

⁴ T. Burić, *Arheološki tragovi kasnobizantske epohe na istočnoj obali Jadrana (Vladavina Emanuela I. Komnena)*, »Diadora« 16-17, Zadar 1995, 365-383.

⁵ Bibliografija o toj temi praktično je nepregledna – Ferluga, *L'amministrazione*, n. dj.; F. Šišić, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, Zagreb 1925, 2. ed. 1990; G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 1944; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1970; Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, n. dj.; Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split 1987; I. Goldstein, *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb, 1992; I. Goldstein, *O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6-12. stoljeća*, »Radovi ZHP« 24, 1991, 5-13.

⁶ I. Đurić, *Romejski govor i jezik Konstantina VII Porfirogenita*, »Zbornik radova Vizantološkog instituta« 24-25, Beograd 1986, 109-134. Primjerice, glasovita dubrovačka gradska vrata zovu se Pile što na grčkom ne znači ništa drugo nego jednostavno – vrata (πύλη).

⁷ A. Guillou, *L'Italia bizantina, douleia e oikeiosis*, »Bulletin dell'Istituto storico italiano per il medio evoc«, 78, 1967, 1-20; Idem, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIIe siècle, L'exemple de l'exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Rome 1969, 101; Goldstein, *Bizant na Jadranu*.

⁸ Ferluga, *Uprava*, 121-130; Ferluga, *L'amministrazione*, 217-250; Steindorff, n. dj.; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, n. dj., 346-351.

⁹ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I* (CD), red. M. Kostrenčić, Zagreb 1967, I, 200; F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 154.

¹⁰ CD I, 204; Rački, *Documenta*, 159.

¹¹ L. Margetić, »*Regnum Croatiae et Dalmatiae*« u doba Stjepana II., »Radovi Zavoda za hrvatsku povijest« 29, Zagreb 1996, 11-20.

careva (u slučaju Venecije). S druge strane, stanovnici Apulije znali su da ih bizantski car u tom trenutku ne može ugroziti.¹²

Katastrofa u bici kod Manzikerta 1071. godine, nakon koje su se u slijedećim desetljećima intenzivirali napadi Turaka Seldžuka na Carstvo, a potom je došlo i do invazije Normana sa zapada i Pečenega sa sjevera, onemogućili su Carstvo da se angažira na Zapadu. Pod vlašću dinastije Komnena (1081-1180) Carstvo je počelo obnavljati snagu koje je imalo do početka 11. stoljeća, pa su se počele obnavljati i ambicije. Aleksije Komnen potpisao je 1110. godine sporazum s talijanskim gradom Pizom u kojem su se njezini građani obvezali da ne čine ništa što bi dovelo do toga da car izgubi »zemlje, kako one koje sada drži (misli se bizantski car – op. I. G.) pod svojom vlašću, kao i one koje će odsada prisvojiti u Hrvatskoj, Dalmaciji i Draču, pa sve do same Aleksandrije... Piza neće sklopiti savez ni s jednom osobom ili silom neprijateljskom prema Bizantu, koja bi namjeravala oduzeti Carstvu ijedno područje unutar sadašnjih ili budućih granica – ponovno, od Hrvatske, Dalmacije, Drača, pa sve do Aleksandrije«. ¹³ Ambicija da se ponovno zauzme Dalmacija više je nego očigledna – čini se da je jedino dvojbeno smatra li se Dalmacija vječnim carskim posjedom (nije jasno misli li se da je ona sada unutar »sadašnjih granica« – »nunc sub potestate imperii«) ili će prije ili kasnije biti ponovno zauzeta (tj. bit će unutar »budućih granica« – »acquire debetis ab hac hora«).

Kako su Arpadovići 1102. godine zadobili hrvatsku krunu,¹⁴ jaki hrvatsko-ugarski vladari postali su novi rivali Mlečanima za vlast nad Dalmacijom. Nakon dugotrajnih ratova i brojnih preokreta, nakon 1133. godine stanje se stabiliziralo: sjeverni dijelovi hrvatske obale – Istra, Kvarner i zadarsko područje našli su se pod mletačkom vlašću, srednjodalmatinska regija – od šibenskog područja pa sve do doline Neretve (uključujući Trogir i Split) našla se pod vlašću hrvatsko-ugarskih vladara, a južniji krajevi, od Neretve do Ulcinja i Bara, uključujući Kotor i Dubrovnik, bili su nominalno pod bizantskom vlašću, ali su praktično bili neovisni.¹⁵ Isprava koju dubrovački nadbiskup Dominik izdaje u svom gradu 1109. godine također u dataciji spominje cara Aleksija – ali dok se zadarska isprava iz 1091. godine osvrće na napad Arpadovića (Ladislava i Almoša), dubrovačka to ne čini.¹⁶

Novo razdoblje u bizantskom angažmanu u Dalmaciji i na okolnom području počinje pedesetih godina 12. stoljeća: u vrlo složenoj vojno-političkoj situaciji u južnoj Italiji (u koju su bili upleteni Normani, papa, Venecija, Bizant i njemački car Fridrik I. Barbarossa) Emanuel je uspio osvojiti gradove Bari i Trani, ali je potom njegov glavni neprijatelj, normanski kralj Vilim I., ojačao i razbio bizantsku vojsku u bici kod Brindisija u svibnju 1156. godine.¹⁷

¹² F. Carabellese, *L'Apulia ed il suo comune nell'alto medio evo*, Bari 1905, 306, tvrdi da su istaknute obitelji u apulijskim komunama »tornarono a fare appello all'Impero bizantino, per contrappolo al ducato normano di Puglia e Calabria«, jer iz Bizanta »ormai non avevano piu' nulla da temere...«

¹³ *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi*, ed. G. Müller, Firenze 1879, 52; R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam 1984, 69-75; Idem, *Byzantium and the Crusader States*, Oxford 1993, 88-89; P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, New York, Cambridge University Press, 1993, 34-35.

¹⁴ Vidi, Šišić, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, n. dj., 635-650; Klaić, *Povijest Hrvata u ranom, 532-537*; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, n. dj., 446-454.

¹⁵ Ferluga, *Uprava*, 129-130; Ferluga, *L'amministrazione*, 249-250.

¹⁶ CD II, 14-15.

¹⁷ O odnosu Fridrika Barbarosse prema Bizantu: J. Irmscher, *Friedrich I. Barbarossa und Byzanz*, »Byz-Slav« 54 (1993), 38-42; također, K. Zeillinger, *Friedrich I. Barbarossa, Manuel I. Komnenos und Süditalien in den Jahren 1155/1156*, »Römische Historische Mitteilungen« 27, 1985, 53-83; Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj., 81.

U prvo vrijeme Emanuel nije doživio, a niti želio prihvatiti činjenicu da je poraz kod Brindisija bio i slom njegovih vojnih nastojanja u Italiji, ali je 1158. godine bio prisiljen na pregovore s Normanima i sklapanje mirovnog ugovora na 30 godina. Bizantski su se odredi morali povući iz južne Italije, što je i značilo kraj jedne epohe za Emanuela. Ni on, baš kao ni Bizantsko Carstvo u cjelini, više se nikada nisu usudili vojno intervenirati u Italiji vlastitom vojskom, iako još barem dva desetljeća nisu odbacili ideju da njome zavladaju, ili barem značajno prošire utjecaj.¹⁸ Tako će ubuduće u Italiji, pogotovo na njezinoj jadranskoj obali, Carstvo upotrebljavati druge metode – već je postojao niz trgovačko-političko-vojnih sporazuma između Carstva i Venecije (počev od osamdesetih godina 11. stoljeća),¹⁹ a postojali su i kontakti s gradskom elitom u Ankoni, Ravenni, Pizi i Genovi. Od 1157. godine Ankona je mjesto u kojem se najintenzivnije željela ostvariti Emanuelova talijanska politika. Čini se vjerojatnim da je kasnije, u šezdesetima, Fridrik Barbarossa čak iskazivao volju da dopusti, štoviše, da i pomogne Emanuelu kako bi ovaj zavladao zapadnojadranskom obalom od Otranta do Ankone, pa čak i do Ravenne.²⁰

Na drugoj, istočnoj obali Jadrana, Emanuel je vodio drugačiju politiku i koristio je vojnu moć čim su mu to prilike omogućavale. No, bizantski odnos prema Dalmaciji ne bi stoga trebalo povezivati samo s Emanuelovom politikom na Balkanu (odnosno, gledati u cjelini s njegovim nastojanjima da zavlada južnom Ugarskom i Raškom), već se i bizantska nazočnost i politika u Italiji također treba uzeti u obzir. Štoviše, čini se da je vlast u Dalmaciji bila vrlo važna da bi se realizirali daljnji planovi u Italiji i na Jadranu u cjelini. Italija je, pak, bila ključan čimbenik u Emanuelovoj politici prema Zapadu ne samo što su u njoj bili važni gradovi i prilična bogatstva, već i stoga što su ti gradovi značajno utjecali na zbijanja na istočnim granicama Carstva – u križarskim državama u Siriji i Palestini.²¹

Emanuel se zabrinuo kada je 1162. godine Fridrik Barbarossa razorio Milano, pa je logično da je intenzivirao svoje aktivnosti na Jadranu – »poslao je potajice neke malo važne osobe narodima ... koji su bili nastanjeni u Jonskom zaljevu (tj. Jadranu – op. I. G.), te im naredio da te narode podsjetite na Fridrikovu nezasiťnu pohlepu te da ih potaknu na otpor. Narodu Mlećana poslao je s novcem Nikefora Halupu...« (već je prije poslao novac u Ankonu).²² Vrlo je karakteristično da je Halupa bio vojni zapovjednik u ratu protiv Ugra, da je potom bio izaslanik u Veneciji te da je konačno bio prvi bizantski namjesnik u ponovno

¹⁸ Vidi, općenito, F. Chalandon, *Les Comnènes, II. Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris 1912; J. Ferluga, *Byzance et les Balkans vers la fin du XIIe siècle*, u: »Studentica i vizantijska umetnost oko 1200. godine«, Beograd 1988, 17-24; Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos*, n. dj.; M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge University Press 1995; *Cambridge Medieval History IV* (CMH), 229-30. Gospodarski su interesi isto bili vrlo važni: G. W. Day, *Genoa's Response to Byzantium 1155-1204. Commercial Expansion and Factionalism in a Medieval City*, Urbana/Chicago 1988; S. Borsari, *Venezia e Bisanzio nel XII secolo. I rapporti economici*, Venezia 1988; R.-J. Lilie, *Die Handelsbeziehungen zwischen Byzanz, den italienischen Seestädten und der Levante vom 10. Jahrhundert bis zum Ausgang der Kreuzzüge*, u: »Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit«, Nr. 16, *Kommunikation zwischen Orient und Okzident Alltag und Sachkultur*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1994, 25-48.

¹⁹ G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, 337 i d.

²⁰ P. Schreiner, *Der Dux von Dalmatien und die Belagerung Anconas im Jahre 1173. (zur Italien- und Balkanpolitik Manuels I.)*, »Byzantion« 41, 1971, 290-292; Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj., 93; detaljno, D. Abulafia, *Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155-1173*, »Papers of the British School of Rome« 52, 1984, 198.

²¹ Vidi, Lilie, *Handelsbeziehungen*, n. dj.; Idem, *Handel*, n. dj.

²² Ioannis Cinnami Epitome, rec. A. Meineke, Bonnae 1836, 170, 228; Abulafia, n. dj., 199.

zauzetoj Dalmaciji.²³ Car je očigledno trebaoiskusnu osobu za čitavu regiju koja je bila sposobna voditi konzistentnu politiku.

Bizantska vlast nad Dalmacijom bila je, dakle, od iznimne važnosti za ostvarivanje čitave Emanuelove zapadne politike i posebice za planove na Jadranu. Ne treba zaboraviti da Emanuelovu ugarsku, kao i talijansku politiku valja uklopiti u njegovo carsko suparništvo s Fridrikom Barbarossom – pošto su propali bizantski vojni planovi u Italiji, Dalmacija je bila jedina regija iz koje se moglo manje ili više direktno zaprijetiti Fridrikovoj vlasti u Italiji, na području koje je bilo središte svih njegovih ambicija, ali istovremeno i problema.²⁴

Nije slučajno da Niketa Honijat, prije nego što prijede na opisivanje događaja u bizantsko-mletačkom ratu godine 1171, opisuje Jadransko more: »postoji na zapadu morski zaljev po imenu Jadran koji počinje od Sicilijskog mora i, kao neki ogranak Jonskoga mora, postaje samostalan i u dugačkom rukavcu povija se prema sjeveru.«²⁵

Jadran je bio vrlo važan faktor u bizantskoj politici, pa i u shvaćanju geopolitike. Naime, to sugerira razvoj događaja pošto su Bizantinci 1165-1167. godine ponovo osvojili Dalmaciju. Nakon toga nije bilo ratova, pa čak ni pograničnih čarki između Bizanta i ugarsko-hrvatskih kraljeva, ali je između Bizanta i Venecije na Jadranu ratno stanje bilo praktično neprekidno. Uzimajući u obzir bizantsko ponašanje nakon zauzeća Dalmacije polovinom šezdesetih, čini se da je krajnji Emanuelov cilj bio da osigura granicu na Dunavu i Savi, te da ujedini Italiju i Bizant u obnovljenom Rimskom Carstvu pod carigradskim vrhovništvom.²⁶ Možda je i snivao, ako ništa drugo onda u sferi sušte teorije, da bi mogao ponovno stvoriti Carstvo kao u doba Justinijana ili Konstantina.²⁷ Niketa Honijat piše da je Emanuel razmišljao »da proširi granice Carstva od Istoka i daleko na Zapad sve do Herkulovih stupova« (tj. Gibraltar – op. I. G.).²⁸ U jednom od »carskih govora« (»basilikoi logoi«), književno-političkih formi koje su bile popularne u 11. i 12. stoljeću, osobito za vladavine Emanuela I., Eutim Malakes opisuje impresivnu obnovu grada Dorileja, završenu u Emanuelovo doba: »Ne gradimo mi samo grad, nego obnavljamo i slavu Rima; ne podižemo samo zidine, nego i našu vjeru u njih.«²⁹ Ovi »carski govori« iskazuju nov elan bizantskog društva i književnosti: obilježavaju ih tradicionalizam, ideologizirani stil i orijentacija, tj. službena propaganda univerzalne i jedinstvene države. Slično »carskim govorima« zborio je i Niketa Honijat koji tvrdi da je hrvatsko-ugarski kralj, dok je stajao pred carem, zapravo prepoznao kralja Davida.³⁰

²³ Cinnamus, 228-231, 248, 263, 265.

²⁴ Vidi, Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj., 81-3.

²⁵ *Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. Bekker, Bonnæ 1835, 222; *Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. A. Van Dieten, Berlin-New York 1975, 171; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (VIZJ) IV, Beograd 1971, 148. To nije jedini slučaj da bizantski pisci opisuju Jadransko more: čini to i Ana Komnena u djelu *Aleksijada* – VIZJ III, Beograd 1968, 393; Anne Comnene, *Alexiade. Texte établi et traduit par B. Leib*, Paris 1945, III, 83.

²⁶ Vidi, primjerice, A. Urbansky, *Byzantium and the Danube Frontier*, New York 1968, 125.

²⁷ Kao što pretpostavlja Ostrogorski, *Istorija*, 362.

²⁸ *Nicetas Choniates*, rec. Bekker, 208, 265; *Nicetas Choniates*, rec. Van Dieten, 160, 23-29, i 203, 58-64; H. Ahrweiler, *L'Idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975, 86; Vidi, također, G. Prinzing, *Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7-15. Jhd.*, u: »Fontes Minores« VII, hrsg. D. Simon, Frankfurt a/M. 1986, 75.

²⁹ N. Radošević, *L'Oecumène byzantine dans les discours impériaux du XIe et XIIe siècle*, ByzSlav 54, 1993, 156-61.

³⁰ *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, rec. I. A. van Dieten, Berlin 1972, 32, 20-29.

Međutim, štogod da je Emanuel zamišljao u teoriji i ostvarivao u praksi, vlast nad Dalmacijom bila je bitna.³¹ Štoviše, čini se da je, poslavši izaslanike »narodima u Jonskom zaljevu«,³² Emanuel shvatio da je neophodno proširiti bizantsku vlast duž svih jadranskih obala, sve do Kvarnerskog zaljeva i Istre, ali će se kasnije ispostaviti da Carstvo nije imalo dovoljno snage da to i realizira.

Diplomatska predigra za osvajanje Dalmacije bila je vrlo duga i složena: nakon ugarsko-bizantskog rata u tridesetima, Bizantsko je Carstvo, baš kao i na Jadranu, pokrenulo i na sjeverozapadu novu ofenzivu kako bi i nauštrb Ugarske proširilo teritorij ili barem zonu utjecaja. Čarke su bile stalne, posebice na srpskom teritoriju, sve do sklapanja mira 1156. godine.³³ Emanuel je u tom trenutku bio prisiljen sklopiti mir jer dotada protiv kralja Geze II. nije postigao ništa, iako su Gezina braća, prvo Stjepan, potom i Ladislav, a konačno i njihov stric, »banus« i »palatinus« Bjeloš, došli na Emanuelov dvor u Carigrad.³⁴ Osim toga, Emanuelu je u tom trenutku bio potreban predah na Dunavu kako bi se posvetio borbama u južnoj Italiji. No, kako je bio potučen kod Brindisija i potom morao sklopiti mir s Vilimom I. 1158. godine, opet mu se pozornost usmjerila na sjever. Tada je počela era bizantskog uplitanja i jačanja utjecaja u Ugarskoj i ona je trajala sve do 1165. godine. Geza II. je umro 1162. godine, a Gezin brat Stjepan IV., inače Emanuelov kandidat, nije se uspio dočepati prijestolja. No, bizantski se car uspio nagoditi s Gezinim sinom Stjepanom III. (1163-1172). Nakon kratkotrajnog rata potpisan je mirovni sporazum po kojem se Emanuel obvezao da neće poticati Stjepanova strica Stjepana IV. da ga svrgne, a kralj Stjepan je prepustio Carstvu Srijem i obvezao se poslati svoga brata Belu u Carigrad na školovanje (drugim riječima, Bela je postao talac).³⁵ U isto su vrijeme Ugri odredili da Dalmacija bude Belina apanaža (nasljedstvo). To je značilo da će i dijelovi Hrvatske južno od Velebita u jednom trenutku praktično biti prepušteni Bizantskom Carstvu.³⁶ Međutim, Stjepan III. je odlučio ne održati riječ i novi je ugarsko-bizantski rat izbio 1165. godine.

Bizantska je vojska pod Emanuelovim vodstvom napala Ugre kod Zemuna. Dio vojske pod vodstvom Ivana Duke Emanuel je poslao u Hrvatsku i Dalmaciju, i, kako prenosi Ivan Kinam, »tako dođoše pod bizantsku vlast i Trogir i Šibenik, pored toga i Split i narod Kačića (Καττικίων ἔθνος) i čuveni grad Klis koji je bio podigao car Dioklecijan, Skradin i Ostrovica i Solin i ostali koji se nalaze u dalmatskoj zemlji – sve zajedno pedeset i sedam. Tako se svršiše događaji u Dalmaciji«. ³⁷ Postoje dvojbe da li je Kinam napisao »κλειὸν τὲν« ili »Δίοκλειον«. U najstarijoj rukopisnoj verziji prva je mogućnost, što bi značilo da se za-

³¹ Stoga se ne mogu složiti s tvrdnjom Ferluge, *L'amministrazione*, 272-3, da »Dalmacija nije bila od prvenstvenog interesa za Bizant. U velikoj Emanuelovoj politici, usmjerenoj prema Italiji i Ugarskoj, ona je ostala jedan od marginalnih problema«. Ferlugino mišljenje prihvatio je i Abulafia, n. dj., 197: »drugim riječim, veza između događaja u Ankoni i Dalmaciji ne može se pretpostaviti«.

³² Cinnamus, 228.

³³ *Istorija srpskog naroda*, t. I, Beograd 1981, 253-4.; F. Makk, *The Arpads and the Comneni, Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1984; P. Stephenson, *Manuel I Comnenus and Geza II: A Revised Context and Chronology for Hungaro-Byzantine Relations*, ByzSlav 2/1994, 251-277.

³⁴ Vidi, Stephenson, n. dj.; također, Šišić, n. dj., 65-79; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom...*, n. dj., 276; CMH IV, 233-4.

³⁵ Šišić, *Arpadovići*, 84-5; Makk, *Arpads*, n. dj. 79-95.

³⁶ Cinnamus, 248-249; Magdalino, 79-80; Šišić, *Arpadovići*, 87.

³⁷ Vidi, VIZJ IV, 88; Cinnamus, 248-9.

ista radi o Klisu. Druga rukopisna verzija značila bi da je posrijedi grad Docleia, kraj Podgorice u Crnoj Gori.³⁸ Čini se da je druga alternativa malo vjerojatna, prvenstveno zbog toga što je teritorij jugoistočno od Neretve, uključujući podgoričko područje, već bio unutar granica Carstva, pa i nije bilo nikakve potrebe da ga se »osvaja«. Osim toga, Kinam navodi imena osvojenih mjesta vrlo logičnim redom – Trogir, Šibenik i Split, kao najvažnija mjesta, potom narod Kačića i Klis u splitskoj okolici, zatim Skradin i Ostrovicu u šibenskoj okolici, da bi se konačno vratio do Solina. Uostalom, radi se isključivo o mjestima u splitskoj i šibenskoj okolici i spominjanje nekog mjesta u blizini Podgorice potpuno izlazi izvan konteksta informacije. Ni epitet »čuveni grad« – »πόλις περιφανής«³⁹ ne govori u prilog Dokleje, jer je i Klis bio slavan kao jedan od središta hrvatske ranosrednjovjekovne države.⁴⁰ Konačno, Dokleju nije podigao Dioklecijan, već je ona središte šireg prostora još od 2. stoljeća.⁴¹ Narodna je predaja zabilježila ove događaje, a Toma Arhiđakon ih je gotovo stotinjak godina kasnije prenio u svoju *Kroniku*: »...Emanuel je slao svoje vojvode s velikom oružanom spremom, koje su nosile obilno novaca za troškove. One su dolazile i držale su primorske gradove i veliki dio Hrvatske...«⁴²

Može se samo pretpostaviti na kojih je 57 gradova Kinam mislio kada ih je spomenuo – moguće je da se radi o pukoj samohvali.⁴³ Međutim, moguće je da je podatak o 57 gradova samo djelomično točan, te gradove valja tražiti negdje po Dalmaciji i Bosni. Čak i ako se ne može doći do konačnog rješenja o tom pitanju, logično je zaključiti da su Split, Trogir, Šibenik, itd., dakle svi oni spomenuti gradovi i područja, zapravo najznačajnija ostvarenja u pohodu bizantske vojske.

Da bi se razumjela bizantska strategija u Dalmaciji i na širem području, valja uočiti kako su spomenuti gradovi na moru ili u njegovoj neposrednoj blizini. To znači da su za Kinamove informatore najznačajniji dobici bili sama jadranska obala i njezino neposredno zaleđe – teritorij dublje u unutrašnjosti (primjerice, Dinara ili čak bosanske planine) nije bio od veće važnosti: Split i Trogir su gradovi s antičkim kontinuitetom već više od tisuću godina dominiraju širim područjem. U 12. su stoljeću oni konstituirani kao komune.⁴⁴ Baš kao i Ankona na suprotnoj obali, ova dva grada postali su bizantske baze u Dalmaciji, u koje je ušla bizantska vojska i pristigli bizantski činovnici. Građani i komunalna vlast podvrgli su se očigledno vlasti, ili u najmanju ruku stavili su se pod zaštitu cara.⁴⁵ Šibenik je bio vrlo važna tvrđava.⁴⁶ Ta tri grada su i sjedišta biskupija. Klis je bio strateški važno upo-

³⁸ Vidi, VIZJ IV, 88. Detaljno, Ferluga, *Uprava*, 130-138; Ferluga, *L'amministrazione*, 254-5.

³⁹ VIZJ IV, 88.

⁴⁰ Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, n. dj., 356-362.

⁴¹ Vidi, M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 36.

⁴² V. Rismondo, *Toma Arhiđakon, Kronika*, Split 1977, 67; Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 26, digessit F. Rački, Zagreb 1894, 73.

⁴³ Ovakvu pretpostavku podupiru tvrdnje Stephenson, n. dj. 276, i Magdalena, n. dj. 20-21, da se Kinamova povijest mora promatrati kao dio mnogobrojnih radova koje je sponzorirao carski dvor, a oni su Emanuela napravili najslavljenijim carem u cijeloj bizantskoj literaturi.

⁴⁴ Vidi, L. Steindorff, *Stari svijet i novo doba. O formiranju komune na istočnoj obali Jadrana*, SHP 16, Split 1986, 141-52; Idem, *Dalmatinsche Städte*, n. dj.

⁴⁵ U slučaju Ankone, vidi, Abulafia, n. dj. 197.

⁴⁶ Prvi se put pod tim imenom spominje 1066. i 1078. godine kao »castrum« (CD I, 102, 166, 189), pa opet 1177. godine u papinu pismu (CD II, 145). O Šibeniku – J. Kolanović, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb 1995, 11-12.

rište sa kojeg su njegovi vlasnici mogli kontrolirati čitavo splitsko-trogirsko područje (na Klisu su vjerojatno stolovali Trpimirovići). U 12. stoljeću Solin (Σάλων) je bio nevažno selo, ali zbog svoje antičke tradicije i grandioznih ruševina zaslužio je da bude spomenut. Skradin je bio grad nastanjen bez prekida još od antike, a njegov presudan strateški položaj u šibenskom zaleđu davao mu je važnost i u bizantskoj strategiji održanja na dalmatinskom prostoru.⁴⁷ Konačno, Ostrovica je isto tako bila strateški važna točka za kontrolu putova iz zadarske i šibenske okolice prema unutrašnjosti. Ostrovica i Skradin na sjeverozapadu imali su istu funkciju kao i Klis na jugoistoku novostečenog bizantskog posjeda. Čini se da je bizantska vojska imala sljedeću strategiju: bilo je ključno kontrolirati priobalne gradove (Šibenik, Trogir, Split) – ali da bi ih se osiguralo, trebalo je zaposjesti i uporišta u bližoj unutrašnjosti. Za osiguranje primorskih gradova uistinu nije bilo boljih pozicija od Klisa, Skradina i Ostrovice. Razlog zbog kojeg su Bizantinci prvenstveno držali priobalne gradove leži u činjenici da oni žele osigurati »limes maritimus« duž istočnog Jadrana kako bi se suprotstavili mletačkoj pomorskoj sili⁴⁸ – takvu tvrdnju možda i nesvjesno potvrđuje Toma Arhiđakon kada tvrdi da su bizantske vojske dolazile i držale »primorske gradove i veliki dio Hrvatske...« posebno naglašavajući »primorske gradove«. ⁴⁹ Bizantinci su proširili svoju domenu i na sjevernu obalu Krke – to nije sporno jer Kinam izričito tvrdi da oni drže Skradin i Ostrovicu, ali se u znanosti provlačila neobična tvrdnja da je Krka bila granica.⁵⁰ Stvaranjem mostobrana na prostoru sjeverno i sjeverozapadno od Krke, Bizantinci su iskazali ambicije da prošire svoju vlast i prema zadarskom zaleđu i prema Zadru samom, koji je u to doba bio pod mletačkom vlašću.

Time što su podvlastili »narod Kačića« Bizantinci su kontrolirali područje između Neretve na jugu i Splita na sjeveru. Radilo se o teritoriju nekadašnje Neretvanske kneževine i Kačići, omiški knezovi, bili su njezini nasljednici. Kačiće je Kinam nazvao »narodom« zbog njihove političke neovisnosti i činjenice da su igrali određenu ulogu u međunarodnim odnosima u to doba (ne zbog toga što je Kinam uočio njihovu kulturnu ili vjersku razliku u odnosu na okolno stanovništvo).⁵¹ Valja primijeti da termin »ethnos« (ἔθνος), koji za Kačiće upotrebljava Kinam nije najsretniji: bilo bi logičnije da se u ovom slučaju govori o »plemenu« (φυλή), ali je to riječ koju Kinam upotrebljava samo kada govori o Perzijancima ili Turcima Seldžucima.⁵²

Čini se da su se Kačići već 1167. godine željeli riješiti bizantskog vrhovništva, kada je ponosni knez Nikola Kačić sklopio sporazum s Kotorom, a da nije ni jednom riječju spomenuo svoje odnose s Bizantom.⁵³ Ako su Kačići uistinu ponovno postali neovisni, tada

⁴⁷ Suić, n. dj., 11, 26, 36; Goldstein, *Bizant na Jadranu*, n. dj., 22, 25, 47; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, n. dj., 53-4, 207-8.

⁴⁸ O »limes maritimus« u ranom srednjem vijeku, vidi, Ž. Rapanić, *La costa orientale dell'Adriatico nell'alto Medioevo*, *Settimane Spoleto* 30/1983, 831-869; Goldstein, *Bizant*, n. dj. 33-57; Idem, *Bizantska prisutnost*.

⁴⁹ V. Rišmondo, *Toma*, 67; Thomas, *Historia*, 73.

⁵⁰ Vidi, primjerice, Šufflay, n. dj., 50; Ferluga, *Uprava*, 138. Čak i u svojem drugom, talijanskom izdanju Ferluga, *L'amministrazione*, 251 i 270, tvrdi: »il territorio al nord della Cherca rimase fuori del dominio bizantino«.

⁵¹ O tome usp. S. Ćirković, *Narod Kačića Jovana Kinama*, ZRVI 32, Beograd 1993, 19-34.

⁵² Ćirković, n. dj., 21-22.

⁵³ CD II, 79: »Nicola kenesius Alemusii una cum meis consanguineis et cum omnibus qui sub meo dominio sunt...«

su bili prekinuti kopneni putovi između splitske i šibenske regije, s jedne, i ostatka bizantskog teritorija s druge strane (pa bi se, prema tome, već spomenute riječi Tome Arhidakona o »dolasku vojskovođa s mnogo novca« mogle odnositi samo na vrlo kratko razdoblje između 1165. i 1167. godine). To bi značilo da čuvanje pomorskih komunikacija postaje problem od presudne važnosti. Ako su sve ove pretpostavke točne, logično je zaključiti da osnovni interes Carstva u držanju Dalmacije (odnosno, splitske i šibenske regije) nije bio u povećavanju svoga teritorija, već da bi se suprotstavilo svojim neprijateljima ili suparnicima na obje strane Jadrana i u Italiji. Uzimajući u obzir teškoće putovanja kopnom od središnjih dijelova Carstva do Splita, pomorski su putovi očigledno bili jednostavniji i puno brži.⁵⁴ Doduše, Kačići nikada nisu zaprijetili direktno Splitu, ali su kao gusari prijetili čitavom Jadranu – krajem 11. i tijekom 12. stoljeća plaćali su ih mnogi i na istočnoj i zapadnoj obali: u već navedenom sporazumu s Kotorom Nikola je obećao da »sve do Molunta neće naškoditi nijednom brodu koji bi išao u Kotor«. ⁵⁵ Nije jasno, dakle, jesu li Kačići bili neovisni ili su ipak priznavali vrhovništvo Bizantskog Carstva. No, čini se vjerojatnim da je vrhovništvo bilo formalno. Uz to, postojao je i neki sporazum, u najmanju ruku da će se obje strane suzdržavati od napada jednih na druge. U krajnjoj liniji, Kotor je bio grad pod carskim vrhovništvom i koliko god on bio samostalan u sklapanju takvih sporazuma, teoretski je to ipak bilo uz pristanak cara,⁵⁶ pa je i to bio sporazum Carstva i Kačića. Da je bilo nekih sukoba, vjerojatno bi Toma Arhidakon nešto zapisao.⁵⁷

Bili odnosi s Kačićima bolji ili lošiji, sređeniji ili nesređeni, Bizantinci su morali (odnosno njihova je mornarica morala), da bi osigurali Split, zauzeti neke srednjodalmatinske otoke, prvenstveno Brač,⁵⁸ potom Hvar⁵⁹ i Korčulu.⁶⁰

Izgleda da je u doba bizantske vlasti između Klisa i Splita bilo nekih sukoba: prema ispravi izdanoj 1171. godine, odnosno u prvoj godini vlasti »dux« Konstantina sklopljen je između njih mir.⁶¹ Podatak o sukobima rađa nove nedoumice: iako su Klišani mogli teš-

⁵⁴ Toma Arhidakon, na primjer, tvrdi da je tijelo splitskog nadbiskupa Rajnerija, kojeg su Kačići 1180. godine ubili na Mutograsu (brdo kod sela Srinjina u Poljicima – vidi, N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972, 96.), bilo spušteno do mora i prevezeno na brodu do grada (Rismondo, *Toma*, 68; Thomas, *Historia*, 74), a ne voženo kopnom.

⁵⁵ Godine 1190. Kačići su sklopili sporazum s Dubrovnikom također obećavajući da neće napadati dubrovačke brodove između Molunta i Vratnika – CD II, 241. Dvadesetih godina 13. stoljeća sklopili su sporazum sa Splitom da »će se suzdržati od napadanja ovih i to: Splićana, Mlečana i Ankonitanaca, jer su caru bili dali taoce, da nikakvu povredu ne će nanositi u čitavom Apulskom kraljevstvu...« – Rismondo, *Toma*, 122; Thomas, *Historia*, 131-132. N. Klaić, *Historijska uloga Neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran*, »Makarski zbornik« 1, 1971, 121-168; Klaić, *Povijest*, n. dj. 478 i d.

⁵⁶ Vidi, Klaić, *Povijest*, n. dj. 482.

⁵⁷ Na primjer, pošto su Kačići 1180. godine ubili splitskog nadbiskupa Rajnerija, Splićani su se osvetili ubojicama – Rismondo, *Toma*, 69; Thomas, *Historia*, 75.

⁵⁸ D. Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, Supetar 1968, 67, 216.

⁵⁹ G. Novak, *Hvar kroz stoljeća*, Zagreb 1960.

⁶⁰ N. Klaić, n. dj., 81; nema direktnih podataka o političkoj vlasti na otoku Korčuli između 1133. i 1180. godine, ali V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do 1420. godine*, Zagreb 1940, 38-9, smatra da je bila pod mletačkom vlašću, a kada je nakon 1180. godine bizantska vlast nestala, za otok Korčulu (kao i za otok Vis) su se borili samo Srbi, pod vodstvom Nemanje, i Dubrovnik – vidi, također, *Chronica Ragusina Iunii Resti*, »Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium« 25, Zagreb 1893, 60-2.

⁶¹ »Et quodcumque tempore guere a Clissanis contra nos patratum est, cadat, et quod tempore pacis cum ipsis placitare coram eorum iupano et iudicibus debemus...« CD II, 88.

ko nauditi bizantskoj vojsci pod vodstvom Nikefora Halupe koja je 1166. godine krenula u unutrašnjost da se suprotstavi ugarskoj vojsci, o takvim postupcima nema nikakva spomena. S druge strane, može se pretpostaviti da su Klišani bili saveznici Kačića, njihovih susjeda u splitskom zaleđu. I Klišani i Kačići gledali su s istom zavišću na bogati priobalni Split, koji im je izgledao tako blizu, a opet tako daleko.

Kinamov tekst spominje prvi put uopće utvrdu Ostrovicu u bibrirskoj županiji,⁶² ali je Ostrovica nedvojbeno bila kontinuirano naseljena od kasne antike pa onda i u 9. i 10. stoljeću. Pošto ju je spomenuo Kinam, neki drugi izvori spominju Ostrovicu krajem 12. stoljeća, odnosno 1198. godine.⁶³ U to vrijeme područje Ostrovice bilo je posjed bibrirskih knezova (iz plemena Šubića) koji su, vladajući istovremeno i susjednim Bribirom, bili stvarni gospodari zadarskog i šibenskog zaleđa. Moć knezova bibrirskih u 12. je stoljeću bila u usponu,⁶⁴ da bi krajem 13. i početkom 14. stoljeća postali najjači feudanci u južnim dijelovima Hrvatske.⁶⁵

Priča o knezovima Bibrirskim navodi na zaključak da bizantska vojska zapravo nikada nije ni zaposjela Ostrovicu. Naime, tadašnji bibrirski knez Miroslav Šubić, sin Bogdanca, spomenut je 1180. godine u pratnji bizantskog vojvode Rogerija⁶⁶ i čini se da su Miroslav i njegova obitelj mogli za bizantski račun čuvati sjeverozapadnu granicu bizantske Dalmacije.

U to je vrijeme Bizantsko Carstvo kontroliralo i Bosnu, ili barem dijelove Bosne (Emanuel je jedini bizantski car koji je u svojoj titulaturi imao i pridjev »bosanski« – βοσνιακός).⁶⁷ Čini se da je bizantska vojska zaposjela Bosnu 1165. godine, u istom pohodu kojim je pripojila i Dalmaciju. Naime, oko 1154-5. godine Kinam naziva bosanskog bana Borića »egzarhom dalmatske zemlje Bosne... koji je među saveznicima peonskog (tj. hrvatsko--ugarskog kralja – op. I. G.)«,⁶⁸ a kaže da »narod u Bosni ima poseban način života i upravljanja« (tj. različit od Srba – op. I. G.).⁶⁹ Stoga je logično da su Bizantinci imali razloga da smire i podvlaste nestabilno i sebi neprijateljsko područje. Koje su dijelove Bosne Bizantinci kontrolirali, može se samo nagađati. Kinam tvrdi da je Ivan Duka stigao u Dalmaciju »prošavši kroz zemlju Srba...«⁷⁰ Pod »zemljom Srba« (Σερβῶν χώρα) Kinam vjerojatno misli na Rašku, što znači da je bizantska vojska iz doline Morave krenula na zapad i stigla u dolinu Drine, a potom do sarajevske kotline gdje je i kolijevka srednjovjekovne Bosne. Otamo, vjerojatno putujući dolinom Neretve, ili moguće je, kupreškom visoravni i potom Livanjskim poljem moglo se prilično lako stići do okolice Splita i Šibenika.

Konačno, nestanak bizantske vlasti u Dalmaciji nakon 1180. godine značajno se odrazio i na situaciju u Bosni. Prvi su put ugarsko-hrvatski kraljevi dobili priliku da zauzmu bo-

⁶² O bibrirskoj županiji – Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 155 i tamo lit.

⁶³ Sinod je te godine održan pod »castrum Ostrovicza« – CD II, 193.

⁶⁴ V. Klaić, *Bibrirski knezovi od plemena Šubić do godine 1347*, Zagreb 1897; M. Atlagić, *Kratak pregled prošlosti Ostrovice s osvrtom na obitelj Atlagić*, u: »Benkovački kraj kroz vjekove«, Benkovac, 1987, 143-8.

⁶⁵ V. Klaić, *Bibrirski knezovi*, n. dj.; Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, n. dj., 407.

⁶⁶ »Iuppanus Mirozlaus filius Bogdanazi« – CD II, 113; V. Klaić, *Bibrirski knezovi*, 18.

⁶⁷ S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964, 352; G. Ostrogorski, *Avtokrator i samodržac*, »Glas Srpske kraljevske akademije« 84, Belgrade 1935, 95-187; Ferluga, *La Dalmazia*, n. dj., 198.

⁶⁸ VIZJ IV, 51; Cinammus, 131-2.

⁶⁹ VIZJ IV, 28; Cinammus, 104.

⁷⁰ VIZJ IV, 88, 206; Cinnamus, 249; Šišić, *Arpadovići*, 88.

sanski teritorij: u historiografiji samo nije jasno da li se to dogodilo odmah nakon 1180. godine ili nekoliko desetljeća kasnije.⁷¹

Nema mnogo podataka o odnosu lokalnog, dalmatinskog stanovništva prema Bizantinima: čini se da se Ivan Duka i njegova vojska nisu suočili s poteškoćama kada su 1165. godine zauzeli Dalmaciju. Kinam tvrdi da je Ivan »savladao Dalmaciju«, odnosno da je »ušao u nju i da je sva ubrzo u najvećem dijelu pripala caru« (εν βραχεῖ δυναστεία τὸ πλεόν ὑπὸ τῷ βασιλεῖ ἔθετο).⁷² Potom je Ivan predao vlast Nikeforu Halupi. Kinam citira tobožnje Emanuelove riječi u vrijeme pohoda na Dalmaciju – »imamo Sirmij, osvojismo Zemun, vladamo već Dalmatima« (ἔξείλομεν Ζεύγμεν, Δαλμάτας ἤδη κρατοῦμεν).⁷³ Da je bilo ikakvog otpora Bizantinima, Kinam bi zasigurno nešto zapisao, jer ni on niti bilo tko drugi ne bi prešutio podatak o pobjedi vlastite vojske.

Izgleda da su neki odredi bizantske vojske, barem oni koji su napadali Zemun, bili sastavljeni od stranih plaćenika, tj. »brojna vojska Kumana i Srba«. Možda je nekolicina njih stigla i u Dalmaciju. Međutim, bizantskim kopnenim odredima pomogla je mletačka flota.⁷⁴ Mlečani su u tom trenutku imali očigledne interese da pomognu Bizantskom Carstvu, jer su im Bizantinci bili saveznici u borbi protiv hrvatsko-ugarskih kraljeva protiv kojih su se gotovo stoljeće borili za prevlast nad Dalmacijom.

Rat između Ugara i Bizantinaca opet je izbio 1166. godine, te je ugarsko-hrvatska vojska pod zapovjedništvom »župana«⁷⁵ ušla duboko u Dalmaciju i, prema riječima Andrije Dandola ponovno zauzela Split, Šibenik i Trogir.⁷⁶ Činjenica jest da je kralj Stjepan III. potvrdio 1166. godine neke posjede samostanu sv. Ivana u Biogradu, a 1167. godine i privilegije šibenskim građanima,⁷⁷ što bi značilo da su u najmanju ruku Biograd i Šibenik bili ponovno pod vlašću hrvatsko-ugarskog kralja.⁷⁸ Kinam je, opisujući događaj, očigledno želio minimizirati poraz koji je njegova vojska doživjela: »Ne mnogo kasnije Huni (Ugri – op. I. G.) riješiše da ponovno zauzmu Dalmaciju. Druga vojska krenu... ali ne uspješe ratom tamo ništa postići nego se, zarobivši Halupu, povukoše. Odmah ću ispričati kako se to Nikeforu Halupi dogodilo. Kad je on saznao da je hunska vojska stigla u zemlju, izađe iz Splita sa malobrojnim vojnim odredom. Dok su bili u pokretu, najveći broj njegovih pratilaca stalno se malo po malo osipao, pa ostaviše čovjeka kao lak plijen za neprijatelja. Oni

⁷¹ Vidi, Klaić, *Povijest*, n. dj. 454-6; Ćirković, n. dj. 49; N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989, 35-100.

⁷² VIZJ IV, 87-88; Cinnamus, 248-9.

⁷³ VIZJ IV, 86; Cinnamus, 248.

⁷⁴ Mlečani su obećali »stotinu trirema za borbe na moru« – Cinnamus, 237; Ferluga, *La Dalmazia*, 198-200; D. Nicol, *Byzantium and Venice*, Cambridge 1988, 95.

⁷⁵ Vjerojatno »bana« – neki istraživači smatraju da umjesto »zoupanou« u Kinamovu tekstu valja čitati »mpanou« (Cinnamus, 262; vidi, komentar, VIZJ IV, 93-94) jer je samo ban mogao voditi tako snažnu vojsku. Šišić, *Arpadovići*, 89, smatra da je vojsku vodio palatin i hrvatski ban Ampudije koji je spomenut u dvije isprave što ih je 1166. i 1167. godine izdao kralj Stjepan III (CD II, 106, 116.).

⁷⁶ *Andreae Danduli Chronica*, »Rerum Italicarum Scriptores«, vol. 12, Bologna 1919, 292.

⁷⁷ CD II, 106; 115-116.

⁷⁸ Vidi, Makk, *Arpads*, n. dj. 100, 167, koji Biograd naziva njegovim mađarskim imenom – Tengerfehérvár. N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, n. dj., 21, odbacuje autentičnost tih dokumenata, ali mišljenja što ih navodi Makk, *Arpads*, n. dj., 167, koja isprave ocjenjuju »dvojbena autentičnima«, čini se da su bolje argumentirana.

(tj. Huni) ga opkoliše i zarobiše ga, iako je pružio žilav otpor.«⁷⁹ Logično je pretpostaviti da zarobljavanje Halupe nije bio i jedini hrvatsko-ugarski uspjeh u ovom pohodu. Čak i ako nije moguće utvrditi koje su gradovi ponovno došli pod vlast Arpadovića, očigledno jest da je bizantska vojska teško poražena, da je pokazala malodušnost ili barem da je Halupa ispaao nesposoban da njome zapovijeda.⁸⁰

Unatoč pristranosti, Kinamov opis daje vrlo važne podatke: čini se da su Bizantinci krenuli u unutrašnjost, dalje od svojih posljednjih vojnih uporišta (Ostrovica, Skradin, Klis, dolina Cetine), u pravcu Knina, kamo je morala svaka vojska koja želi sa sjevera stići na dalmatinsku obalu. Zbog planinskog okoliša i vrlo nepovoljnih uvjeta, logično je da su se bizantski vojnici uspaničili. Ni ovaj se put ništa ne kaže o odnosu lokalnog stanovništva – čini se da nisu sudjelovali u borbama.⁸¹

Ovaj je poraz izazvao Emanuelovu reakciju: uslijedio je napad na Ugarsku iz tri pravca, a 1167. godine je krenula vojska pod zapovjedništvom Andronika Kontostefana, koji je zapodjeo teško bitku protiv velike ugarske vojske pod vodstvom Dionizija. Rezultat je bio najspektakularnija pobjeda koju je carska vojska postigla za Emanuelove vladavine. Nakon takvog ishoda, Bizantincima više ništa nije stajalo na putu da ne povrate vlast u Dalmaciji. Na taj je način ugarsko-bizantski rat i završio: iako nijedan izvor ne spominje što se dogodilo u Dalmaciji i južnim dijelovima Hrvatske, očigledno jest da su ti teritoriji prepušteni Bizantskom Carstvu. Kronika Henryja Mügelna tvrdi da je prema sporazumu uglavljenom po bizantskoj pobjedi sporni teritorij povjeren princu Beli, što je značilo da će Bizantinci steći vlast u Srijemu, Dalmaciji i Bosni.⁸²

Čini se da je Mihajlo Anhijski, kasniji carigradski patrijarh (1170-1178) u govoru održanom vjerojatno 1167. godine⁸³ spominje da je mirovni sporazum uglavljen te godine i tvrdi – καὶ ὁ Χορβάτης καὶ ὁ βοδναῖος τοῖς τῶν Ρωμαίων ἐγγραφήτωςσαν ἄξουσιν – »i Hrvat i Bosanac neka budu upisani u tablice Romeja«. Tako su Bosna, Dalmacija i južni dijelovi Hrvatske potpali pod bizantsku vlast.

Stanje oko Dalmacije mijenjalo se do kraja šezdesetih godina vrlo brzo i Bizant i Mlečani, nekadašnji saveznici, postali su glavni suparnici i potencijalni neprijatelji. Naime, za posjedanjem Dalmacije Carstvo je postalo mletački prvi susjed. Sjeverni Jadran, otprilike od crte Ancona – Zadar, bio je općenito smatran neprijepornim mletačkim posjedom (to su priznavali i normanski vladari), a sada su taj prostor blokirali Bizantinci.⁸⁴ Pošto je 1169. godine sklopio sporazum sa Genovom, a sljedeće godine s Pisom, Emanuel je 1171. godine naredio da se uhapse svi mletački trgovci. Potom su Mlečani pripremili odgovor.

⁷⁹ VIZJ IV, 93-94; Cinnamus, 262-3.

⁸⁰ Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj. 81, zanemaruje sve ove podatke i smatra da su »gradovi ostali lojalni caru«.

⁸¹ Kinam vjerojatno ne bi propustio spomenuti svaku izdaju lokalnog stanovništva – vidi, primjerice, njegov opis pobune srpskog župana Dese – Cinnamus, 212-214.

⁸² E. Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum II*, Budapest 1938, 203; Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj. 80-81; Makk, *Arpads*, n. dj., 101, Šišić, Arpadovići, 90.

⁸³ Datum održanog govora nije siguran, te je u literaturi do sada sugerirano da se radi o 1165. godini (R. Browning, *A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century*, »Balkan Studies« 2, 1961, 173-214), »prije 6. siječnja 1166. godine« (Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj. 81.) te 1167. godina (VIZJ IV, 205.). Vidi, također, Makk, *Arpads*, 101-2, 168.

⁸⁴ O tome, detaljno, Nicol, *Byzantium and Venice*, n. dj., 96.

Niketa Honijat tvrdi da »dobro se pripremvši za veliku borbu ... oni su sa svih strana prikupili snage i ne mali broj savezničkih lađa pribavljenih iz zemlje Slavena, sa sobom su doveli«. ⁸⁵ Iako su istraživači bili uvjereni da »zemlja Slavena« (Σκλαβινῶν χώρα) znači da se radi o »dalmatinskim gradovima«, ⁸⁶ nema argumenta koji bi takvu tvrdnju potkrijepio: nasuprot tome, jasno je da bi bizantski pisac kao što je Niketa vrlo nevoljko nazvao »Slavenima« stanovništvo teritorija koje Carstvo smatra svojom vječnom domenom, a što je svakako bila Dalmacija. Mlečanima su morali pomagati neki drugi »Slaveni«, vjerojatno hrvatski velikaši s obale ili iz unutrašnjosti.

Rat je počeo u Dalmaciji: Mlečani su željeli osigurati izlaz iz Jadrana, a na tom putu stajali su im dalmatinski gradovi. Prvo je mletačka mornarica preuzela Zadar iz ruku hrvatsko-ugarskog vladara. Potom je opljačkala Trogir ⁸⁷ i Dubrovnik, ali je Split čvrsto ustrajao na strani bizantskog cara. ⁸⁸ Dokumenti pokazuju da je Dubrovnik 1169. godine bio pod bizantskim vrhovništvom, potom 1171. pod mletačkim, ali je u sedamdesetima nad njim vlast ponovno zadobilo Carstvo. ⁸⁹ Trogir je bio u mletačkim rukama još 1173, pa čak možda i 1178. godine, ⁹⁰ ali je 1180. godine opet pod Bizantom.

U ovim mletačko-bizantskim sukobima i jedna i druga strana očigledno je tražila od svakoga iskaze lojalnosti: neki svećenik iz Zadra, moguće i nadbiskup osobno, ispričavao se što ne dolazi na crkveni sinod u Split 1177. godine ovim riječima: »Ako dođem, Mlečani će reći da nisam išao na crkveni sinod, nego da sam otišao kovati zavjeru protiv njih; na posljetku, bilo bi mi vrlo teško izbjeći zamke zadarskih građana, Slavena, Ugara i drugih. Stoga Vas molim da me ispričate papinskom izaslaniku i da odgodite sinod za prikladnije i mirnije vrijeme...« ⁹¹ Citirani tekst pokazuje i koliko je složeno bilo stanje u crkvi: snalazeći se između političkih sila i crkvenih središta, biskupi i nadbiskupi bili su smatrani za predstavnike civilnih vlasti. Jedan od takvih slučajeva bio je onaj splitskog nadbiskupa Rajnerija (Arnira) (1175-80), koji je otišao u Carigrad ne samo kao predstavnik splitske crkve, nego i čitavog splitskog stanovništva – tako barem to tumači Toma Arhiđakon. ⁹²

Bizantska vlast poticala je razvoj municipalne autonomije – u šezdesetima se u dalmatinskim gradovima pojavljuju »konzuli« kao predstavnici komunalne vlasti – 1168. godine dubrovački konzul, zajedno sa svojim nadbiskupom, potpisuje sporazum sa Splitom i Pizom o »vrlo čvrstom i vječnom miru«. ⁹³

U sedamdesetima je bizantska vlast u Dalmaciji i dalje bila prilično stabilna: to potvrđuje nazočnost carskih namjesnika – Nikefora Halupu zamijenio je najkasnije 1170. ili

⁸⁵ VIZJ IV, 149; Nicetae Choniatae, ed. Bekker, 224; ed. Van Dielen, 173, 91.

⁸⁶ Šišić, *Arpadovići*, 94; VIZJ IV, 149.

⁸⁷ Opis je dan u *Životopisu biskupa Ivana Trogirskog*, u: »Legende i kronike«, ed. V. Gligo i H. Morović, Split 1977, 81, 98-99; Za Trogir, također, N. Klaić, *Povijest grada Trogira*, Trogir 1985, II/1, 65-66.

⁸⁸ Šufflay, n. dj., 60-61; Schreiner, *Der Dux*, n. dj., 285-311; Ferluga, *Uprava*, 137-8; Ferluga, *L'amministrazione*, 270-1; također, komentar u VIZJ IV, 149; Nicol, *Byzantium and Venice*, n. dj., 98.

⁸⁹ Ferluga, *L'amministrazione*, 271; CD II, 124; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris 1961, 20; Idem, *Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City between East and West*, Norman 1972, 14.

⁹⁰ CD II, 134, 153; Ferluga, *L'amministrazione*, 271.

⁹¹ CD II, 99.

⁹² Rismondo, *Toma*, 72; Thomas, *Historia*, 72-5.

⁹³ CD II, 119, 124-5; Klaić, *Povijest*, 68.

1171. godine Konstantin Duka, drugim imenom Filokale.⁹⁴ Činjenica da je Konstantin Duka bio u Ankoni 1173. godine još je jedna potvrda da su veze između Italije i Dalmacije bile od vitalnog interesa za Carstvo:⁹⁵ naime, Konstantina je Emanuel poslao u Italiju s novcem, s ciljem »da bi mogao kupiti imovinu gradova i građana u njima, i da bi to mogao njima vratiti kao leno«. ⁹⁶ Konstantin je služio potom caru kao namjesnik u Dalmaciji, a vratio se u nju otprilike krajem 1173. ili početkom sljedeće godine.⁹⁷

Nakon Konstantina novi je namjesnik postao Rogerije »Sclavone«, čija je nazočnost potvrđena dokumentima iz 1180. godine. Njegova je biografija jedna od najzanimljivijih – vjerojatno je bio Norman, zapovjednik jednog normanskog odreda na Siciliji koji je potom ušao u službu Bizantskog Carstva i potom postao »dux« u Dalmaciji.⁹⁸ Rogerije je bio samo jedan od brojnih ne-Grka koji je služio Carstvu za vrijeme Emanuelove vladavine,⁹⁹ a njegovo znanje latinskog i talijanskog vjerojatno je bilo jedan od razloga da bude imenovan u Dalmaciji. Ne bi trebalo zaboraviti ni Rogerijevo ratničko iskustvo, ali moguće je da je znanje latinskog bilo obvezatno za rukovođeci položaj u Dalmaciji: ne bi trebalo ni sumnjati da su i Nikefor Halupa i Konstantin Duka također znali i latinski i talijanski. Sve to pokazuje kako je Emanuelova politika prema Dalmaciji, koja je bila svojevrsni »Bizant izvan Bizanta«, bila i na neki način morala biti vrlo specifična.

Već spomenuta feudalna obitelj Šubića bila je u to vrijeme vjerojatno bizantski vazal, jer je, baš kao i mnogi drugi crkveni i laički velikodostojnici, 1180. godine Bogdančev sin Miroslav bio spomenut kao Rogerijev svjedok, što znači da mu je bio podložan.¹⁰⁰ Među njima su bili senjski (segnensis) i kninski biskup (tiniensis): ukupno se spominje šest župana (jedan od njih je i Miroslav). Činjenica da se spominju senjski i kninski biskup kao svjedoci bizantskom namjesniku je vrlo čudna, jer je Senj vrlo daleko od bizantskog posjeda u Dalmaciji. Slučaj kninskog biskupa je, čini se, još interesantniji: nije moguće da je kninska utvrda (ili grad) bila pod bizantskim vrhovništvom, već je vjerojatnije da su oba biskupa željeli poštivati sve vlasti na širem području, usprkos svim rizicima koje je u svom pismu spominjao zadarski nadbiskup.

No, nakon Emanuelove smrti (24. rujna 1180. godine) ova slika o stabilnoj bizantskoj vlasti potpuno se raspala: Miroslav Šubić je vrlo brzo (vjerojatno tijekom 1181. godine) počeo pomagati vojskovođi Mauru (»totius maritime provincie studiosus exercitator«) kojeg je kralj Bela III. poslao da bi u Dalmaciji ponovno uspostavio vlast Arpadovića.¹⁰¹ Maur je stigao u Zadar i izdao povelju o darivanju zemlje u zaleđu grada.

⁹⁴ CD II, 129, 130, 138. Schreiner, n. dj., 302-303; Ferluga, *L'amministrazione*, 262-5, iznose vrlo uvjerljive argumente da je član ugledne bizantske porodice Filokale nepoznata imena bio namjesnik u Dalmaciji. Njegovo postojanje ranija literatura nije spominjala – vidi, Šišić, *Arpadovići*, 92.

⁹⁵ To je suprotno mišljenju Ferluga, *L'amministrazione*, 272-3, koji smatra da je Dalmacija igrala sporednu ulogu u Emanuelovoj zapadnoj politici. O tome, detaljno, također Schreiner, n. dj.

⁹⁶ *Buoncompagni liber de obsidione Anconae* (a. 1173), ed. G. C. Zimolo, *Rerum Italicarum scriptores* 6, Bologna 1937, 34; Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj., 93.

⁹⁷ Schreiner, n. dj. 298-9; Ferluga, *L'amministrazione*, 261-2.

⁹⁸ CD II, 165-7; Ferluga, *L'amministrazione*, 265-7; Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj., 223; Abulafia, *Ancona*, 214.

⁹⁹ Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj. 221-223.

¹⁰⁰ CD II, 113-4.

¹⁰¹ CD II, 117.

U sljedećih nekoliko godina srpski vladar Nemanja napao je Dubrovnik, potom i otoke Korčulu i Vis,¹⁰² a u Dalmaciji je bizantsku vlast zamijenio hrvatsko-ugarski vladar. Zadar i okolinu Bela III. je oteo Veneciji. Iako su feudalni gospodari i primorski gradovi–komune bili vrlo brzi u mijenjanju saveznika, nije to bio rezultat njihove simpatije ili antipatije. Radilo se ponajviše o političkoj računici – u dokumentu datiranom 1181. godine zadarski građani nazivaju Belu III. »nepobjedivim kraljem« (»invictissimus rex«).¹⁰³ Štoviše, Toma Arhiđakon, usprkos svojih simpatija prema Bizantskom Carstvu, jednostavno konstatira da su se »poslije smrti cara Emanuela, Splicići vratili pod vlast Ugara«.¹⁰⁴ Bilo je očigledno da Carstvo nema nikakvih izgleda da zadrži vlast u Dalmaciji, još manje da obnovi vlast nad tim područjem, kada ju je jednom izgubilo. Čini se da se car Isak II. Anđel bizantsko-ugarskim sporazumom iz 1185/6. godine formalno odrekao pretenzija na Dalmaciju, na njezine gradove i otoke.¹⁰⁵ Međutim, može se pretpostaviti da su ojačali feudalni gospodar i upravljačke elite u istočnojadranskim komunama bili nezadovoljni nestankom bizantske vlasti, jer su hrvatsko-ugarski vladari nastavili ugrožavati njihove feudalne privilegije ili municipalnu autonomiju. Ništa boljem tretmanu nisu se mogli nadati ni od uvijek nazočne Venecije. Čini se da je krajem 12. i tijekom 13. stoljeća slika o Bizantskom Carstvu u tim krugovima i dalje bila vrlo povoljna, što onda i objašnjava svojevrsnu nostalgiju koja se za bizantskom vlašću izražava u nekim tekstovima.

Od svih zapisa o bizantskoj vlasti u Dalmaciji i o odnosu lokalnog stanovništva svakako je najduži i najvažniji onaj iz djela *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona (1200-1268).¹⁰⁶

Toma počinje svoju kroniku pričom o Dalmaciji u antici, te nastavlja s razvojem velikog grada Salone čija je propast pomogla da se stvori novi grad – nedaleki Split. Tomin osnovni historiografski kriterij bio je da opravda svaki potez splitske komune odnosno crkvene vlasti u gradu. Želio je pokazati da su i komuna i grad i crkva u njemu stalno cvali. Ako tako nije bilo, odnosno, ako je nastupila kriza, razlog je uvijek bio nedostatak morala – nepošti vanje (crkvenih) vlasti, pohlepa, pohota, itd. Toma je bio katolik. Živio je u vrijeme kada su posljedice crkvenog raskola iz 1054. godine bile očigledne. Odnos pravoslavlja i katoličanstva, pogotovo nakon propasti Bizanta i stvaranja Latinskog Carstva 1204. godine, ni u kojem slučaju se ne bi mogli nazvati prijateljskima. Tomina antipatija prema bradatim pravoslavnim svećenicima i činjenici da svećenici mogu imati djecu više je nego očita.¹⁰⁷ Njegova žestoka propaganda crkvene reforme u Dalmaciji u 11. stoljeću pokazuje da su

¹⁰² V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Nemanjom i stara dubrovačka djedina*, »Rad JAZU« 283, 1951; Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, n. dj., 68-70; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine*, Zagreb 1980, I, 44-5; *Istorija srpskog naroda I*, n. dj., 253-4.

¹⁰³ CD II, 261-2.

¹⁰⁴ Rismondo, *Toma*, 70; Thomas, *Historia*, 76.

¹⁰⁵ Ferluga, *Uprava*, 147; Idem, *L'amministrazione*, 280.

¹⁰⁶ O Tomi, detaljno, Klaić, *Povijest*, n. dj. 208-212; N. Ivić, *Domišljanje prošlosti (Kako je trinaestostoljetni splitski arhiđakon Toma napravio svoju salonitansku historiju)*, Zagreb 1992; M. Matijević – Sokol, *Toma Arhiđakon Splicićanin (1200-1268)*, nacrt za jedan portret, »Povijesni prilozi« 14, Zagreb 1995, 117-135. Jedan od rijetkih priloga o Tomi Arhiđakonu napisan izvan Hrvatske je J. R. Sweeney, *Thomas of Spalato and the Mongols: a thirteenth-century Dalmatian view of Mongol customs*, *Florilegium*, vol. 4, Carleton, USA, 1982, 156-183.

¹⁰⁷ Rismondo, *Toma*, 46; Thomas, *Historia*, 46: »Habebat namque mulierem et filios quasi laicus, quos secum in archiepiscopali palatio tenebat; totium vero episcopium nonnisi uagitibus paruulorum et ancillarum tumultibus erat plenum...«

njegova teološka i dogmatska shvaćanja bila vrlo daleko od pravoslavlja. Sve to čini Tomino viđenje bizantske vlasti u Splitu (i u Dalmaciji) u najmanju ruku zanimljivim, ako ne i iznenađujućim.

Šezdesetih i sedamdesetih godina 12. stoljeća bizantska se vlast u Dalmaciji smjestila u Splitu, dočim je u prethodnim stoljećima bila u Zadru. Iz Tomina kuta gledanja carska je administracija stvarala izvrsne uvjete za razvoj grada i za očuvanje municipalne autonomije kada je ona jednom bila stvorena. Antagonizam između katoličkog stanovništva u Dalmaciji i pravoslavnog cara nije postojao. Ovakav smiren život unutar komune samo su ugrožavali moćni susjedi, Hrvati iz splitskog zaleđa. Svatko tko je mogao zaustaviti te prezrene pastire i brđane bio je, po Tomi, dobar gospodar – naravno, to je moglo biti i Bizantsko Carstvo.¹⁰⁸ Tomin je stav bio dodatno radikaliziran činjenicom da je u vrijeme dok piše (polovina 13. stoljeća) čitava Hrvatska, a posebice šira splitska okolica rastrzana feudalnom anarhijom – velikaške su obitelji postale istinski gospodari zemlje, a u njima je Split imao vrlo neugodnog i nepouzdanog susjeda. Naravno, Toma i većina stanovnika Splita bili su isto tako Hrvati, ali se tradicionalne tenzije između stanovnika obalnih gradova i zaleđa nisu temeljile na etničkim, već na kulturnim i gospodarskim razlikama i interesima.¹⁰⁹

Toma priča da je »u ono je vrijeme vladao u Carigradu Emanuel slave uspomene. Čitava je, pak, Dalmacija i gotovo čitava Hrvatska bila podložna njegovoj vlasti. A on je sam bio vrlo dobrostiv prema svim svojim podanicima. Nije bio utjerivač dažbina, nego najdarežljiviji djelilac svoga bogatstva. Svima onima, koji su k njemu dolazili, iskazivao je počasti, svima je troškove iz državne blagajne podmirivao. I pošto je primio popis broja stanovnika grada Splita, slao je svima plaće, a djeci, koja su u kolijevci ležala, naredio je, da se daje po jedan zlatnik...«¹¹⁰

Nema izvora koji bi neposredno potvrdili točnost Tomina iskaza. Magdalino smatra da se »ovo bogatstvo skupljalo oporezivanjem drugih dijelova Carstva, te da je logično zaključiti kako su dalmatinski gradovi dobili iznimne porezne olakšice kada su ponovno potpali pod carsku vlast...«¹¹¹ Ova se tvrdnja može prihvatiti, ali ona ne objašnjava sve: Toma je bio subjektivan i pun predrasuda, pa je i njegova priča svojevrsni panegirik – on pripovijeda i o splitskom nadbiskupu Arniru koji je otišao u Carigrad gdje ga je toplo dočekao sam car Emanuel. Car je dao nadbiskupu novac da pokrije troškove, a prije odlaska kući »dao

¹⁰⁸ »A bio je upravo u ovo vrijeme neki vojvoda Hrvata, po imenu Reles, čovjek moćan i veoma divlji. Jer je on najvatrenije žudio, da bude na čelu grada Splita. ...ali se Splićani nikako nisu sklanjali, mrzeći sasvim okušati vlast čovjeka Slavena...« – Rismondo, *Toma*, 64; Thomas, *Historia*, 69.

¹⁰⁹ Splitski kroničar 14. stoljeća Miha Madijev de Barbazanis iskazivao je sličan odnos prema stanovnicima zaleđa. Prezirao je Bribirce i favorizirao hrvatsko-ugarske kraljeve iz dinastije Anžuvina. Vidi, V. Rismondo, *Kronike i zapisi*, Split 1978, 159 – 183; također, V. Brunelli, *Incipit historia edita per Micam Madii de Barbazanis de Spalato de gestis Romanorum Imperatorum et Summorum Pontificum*, Zadar 1878. U tom smislu piše i Šufflay, n. dj. 49: »za njih (istočnojadranske gradove – op. I. G.) je još uvijek Vizant država *par excellence* jedini baštinik civilizacije svijeta; izvan njega ništa nego varvarstvo.«

¹¹⁰ *Eo tempore Emanuel inclite memorie apud Constantinopolim imperabat. Tota autem Dalmatia et pene Chroaitia universa subiecta erat principatu eius. Ipse autem erat benignissimus circa omnes sibi subiectos; non tributorum exactor, sed diuitiarum suarum liberalissimus distributor. Omnes ad se uenientes honorabat, omnibus expensas ex fisco regio exhibebat. Recepta etiam computatione capitum ciuitatis spatlatensis, mittebat stipendia omnibus, infantibus etiam in cuna iacentibus singulos aureos dari faciebat... Rismondo, *Toma*, 67; Thomas, *Historia*, 73.*

¹¹¹ Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj., 134.

mu je vrlo dragocjene i ne male darove. I tako se je vratio u svoju crkvu radostan i bogat«. ¹¹² Moguće je da odjek carigradskog gostoprimitstva splitskom nadbiskupu treba tražiti i u već navedenim riječima da je car »svima koji su k njemu dolazili, iskazivao počasti, svi- ma je troškove iz državne blagajne podmirivao...« ¹¹³ Posebno ističući tu epizodu, Toma je želio istaknuti ulogu koju je splitska crkva imala u gradu. S druge strane, Toma se oštro okomio na Rajnerijeva prethodnika Girarda, jer on nije želio ići u Carigrad. ¹¹⁴

Tomina kronika nije jedini izvor koji se sjeća ovih događaja. *Životopis svetog Arnira*, napisan na hrvatskom vjerojatno u 17. ili 18. stoljeću, koristi kao predložak uglavnom Tomu. Bez obzira na tako kasni postanak bizantska je vlast opisana na manje ili više isti način: spominje se Emanuel kao »dobri cesar« koji je Arniru ispunio sve želje. ¹¹⁵

Činjenica da je Emanuel bio darežljiv prema stanovništvu Splita nije presedan kada se radi o carskim podanicima katoličke vjeroispovijesti. Naime, Emanuel je 1177. godine darovao novac samostanu sv. Mihovila u Sieni, ¹¹⁶ obećao je da će udvostručiti prihode svakog grada u Lombardiji ukoliko prijeđu na njegovu stranu (u oštroj opreci prema poreznoj presiji koju je nametnuo Fridrik Barbarossa). ¹¹⁷ Opće je poznato da su velike količine novca u šezdesetim godinama 12. stoljeća odlazile iz Carigrada u križarske države na Bliskom istoku – primjerice, 1169. godine u Betlehem i Jeruzalem. ¹¹⁸ Čak ni uvijek državotvorni Niketa Honijat ne pokušava opravdati Emanuelovu financijsku politiku i smatra ju grabežljivom, s jedne i rasipničkom, s druge strane. ¹¹⁹

Toma se rodio tridesetak godina pošto je bizantska vlast nestala iz Dalmacije, a pisao je šezdesetak godina kasnije. Suvremeni problemi koje je njegov grad imao s Hrvatima i drugim susjedima iskripljavao je sliku prošlosti, pa je Toma bizantsku vlast koristio kao primjer dobro organizirane i velikodušne administracije.

15-godišnja bizantska vlast ostavila je traga i u materijalnoj kulturi. ¹²⁰ Činjenice koje je nedavno izložio T. Burić ¹²¹ ponavljam detaljnije samo ukoliko mogu poslužiti u daljnjoj argumentaciji. Pošto je bizantska vlast u 12. stoljeću u Dalmaciji bila relativno kratkotraj-

¹¹² Rismondo, *Toma*, 67-8; Thomas, *Historia*, 72-3.

¹¹³ Rismondo, *Toma*, 67; Thomas, *Historia*, 72.

¹¹⁴ Rismondo, *Toma*, 62-65; Thomas, *Historia*, 68-71.

¹¹⁵ »...u to vrime Emanuel dobri cesar od Istoka gospodovaše u Carigradu, kojega vlasti tad biaše od Splitćianih poslan Arnir s' nekoliko splitske gospode, za isprosi od njega nike milosti potrebne njihovu gradu... Pojde Arnir i biaše priat vele pošteno od cesara koi dobrovoljno prignu se učiniti mu svaka koja prošaše i tako vesel sa svojom družbom vrati se u Split, nadaren od cesara zamiritim darovima.« – *Život svetog Arnira*, u: »Legende i kronike«, n. dj., 138.

¹¹⁶ R. Hiestand, *Manuel I. Komnenos und Siena*, BZ 79, 1986, 30-31.

¹¹⁷ Magdalino, *The Empire of Manuel*, n. dj. 90.

¹¹⁸ Chalandon, n. dj., 449; R.-J. Lilie, *Byzanz und Kreuzfahrstaaten. Studien zur Politik des byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palästina bis zum vierten Kreuzzug (1096-1204)*, »Poikila Bizantina« 1, München 1980, 200; R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, Oxford 1993, 209.

¹¹⁹ Magdalino, *The Empire of Manuel*, 9.

¹²⁰ Tragovi bizantske kulture i umjetnosti nisu ostajali samo zbog direktne bizantske nazočnosti, nego i kao rezultat kulturne i umjetničke razmjene bilo s balkanskom unutrašnjošću, bilo s nekim drugim regijama, prvenstveno Venecijom – u obje regije bizantski je utjecaj bio prilično jak – vidi, Lj. Karaman, *O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana*, »Starohrvatska prosvjeta« 3, III. serija, Split 1958, 61-76.

¹²¹ Burić, *Arheološki tragovi*, n. dj.

na, neposrednog utjecaja na arhitekturu nije bilo te je ona ostala tipično romanička, ali je bilo utjecaja na skulpturu, te na freske. Nekoliko skulpturalnih fragmenata Lj. Karaman je atribuirao bizantskim umjetnicima: plutej u crkvi Sv. Stjepana u Dubrovniku te dva fragmenta ambona u splitskoj katedrali.¹²² Analogije sa splitskim fragmentima pronađene su u Mistri na Peloponezu. Konačno, utjecaj srednjobizantske umjetnosti očigledan je u ostacima crkve u Rogačićima pokraj Sarajeva.¹²³

Međutim, u Kotoru je politička situacija imala utjecaja na osnovni oblik katedrale posvećene 1166. godine. Bizantski je utjecaj očigledan u poziciji kupole podignute na sredini crkve, iznad oltara.¹²⁴

Lijevana staklena kameja sv. Demetrija, pronađena u Čitluku kod Sinja, upravo je s lokaliteta koji je mogao biti blizu granice bizantskog posjeda u Dalmaciji prema unutrašnjosti.¹²⁵

Posebno su zanimljiva četiri križa kasnobizantskog tipa (ἐγκολπίον)¹²⁶ nađena na području Hrvatske: prvoga je pronašao Burić na lokalitetu Sv. Juraj od Putalja kod Kaštel-Sućurca, drugi je iz Tučepa u Makarskom primorju, treći s lokaliteta Ležajića Glavica kod Đevrsaka u sjevernoj Dalmaciji, četvrti iz Grobnika kod Rijeke. Svi su pronađeni na grobljima, te proizvedeni u 12. stoljeću. T. Burić pretpostavlja da su izrađeni u Solunu, ali to ne može dokazati.¹²⁷ S naše strane, čini se logičnim da su ih u Dalmaciju donosili bizantski vojnici ili prodavali bizantski trgovci: Ležajića Glavica kod Đevrsaka nalazi se nekih 5 km daleko od Ostrovice i tamo je otprilike bila sjeverna granica bizantskog teritorija u Dalmaciji. Čuvajući granicu, mogao je skončati život i bizantski vojnik. Nije jasno kako je križ stigao do Grobnika, ali da su do tih krajeva stizali artefakti takve vrste s Istoka svjedoči »enkolpion« kijevskog tipa, izrađen u 13. stoljeću, koji je nađen u nedalekom Novom Vinodolskom.¹²⁸

Dakle, neovisno o bizantskoj vlasti u Dalmaciji 1165-1180. godine, bizantski su se utjecaji odražavali na raznim područjima: diskusija o bizantskom utjecaju na slikarstvo i dalje se nastavlja, pa I. Fisković nedavno obrazlaže kako su freske u petnaestak crkava u Dalmaciji, nastale od sredine 11. do kraja 13. stoljeća, »iako nije moguće sve podvući pod zajednički nazivnik, nesumnjivo su bizantske crte kod većine najuočljivije«.¹²⁹

Čini se da je bizantska nazočnost u Dalmaciji iz aspekta kolanja bizantskog novca trajala sve do kraja 12. stoljeća. Ovaj se zaključak zasniva na ostavi bizantskog novca 12. stoljeća pronađenoj na nepoznatoj lokaciji u Dalmaciji: sastoji se od 88 primjeraka novca pe-

¹²² Lj. Karaman, *Dva srednjobizantska ulomka skulpture 12. stoljeća iz Dalmacije*, »Zbornik za umjetnostno zgodovino« (»Stoletov zbornik«) 5-6, Ljubljana 1959, 177-181. Oba splitska fragmenta ponovno su objavili M. P. Fleche-Mourgues – P. Chevalier – A. Piteša, *Catalogue des sculptures du haut Moyen-Age du Musée archeologique de Split*, »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku« 85, Split 1993, 267-8.

¹²³ Karaman, *Dva srednjobizantska ulomka*, n. dj., 182.

¹²⁴ Lj. Karaman, *Dalmatinske katedrale*, »Radovi instituta JAZU u Zadru« 10, Zadar 1963, 16-17.

¹²⁵ A. Milošević, *Srednjovjekovni arheološki nalazi na položaju antičkog Aequuma*, Izdanja »Hrvatskog arheološkog društva« 15, Zagreb 1992, 145-150; Također, Burić, *Arheološki nalazi*, n. dj.

¹²⁶ Burić, n. dj.

¹²⁷ Burić, n. dj., 375-6.

¹²⁸ S. Pavičić, *Križevi iz fundusa Hrvatskog povijesnog muzeja (katalog izložbe)*, Zagreb 1994, 61; Burić, n. dj., 373-4.

¹²⁹ I. Fisković, *O podrijetlu i značenju bizantskih crta u dalmatinskim freskama*, »Hortus Artium Medievalium« 4, Zagreb, u pripremi.

torice careva – Ivana II. (1118-1143) (1 primjerak ili 1,15%), Emanuela I. (28 primjeraka ili 32,2%), Andronika I. (1183-1185) (1 primjerak ili 1,15%), Isaka II. (1185-1195) (23 primjerka ili 26,4%) i Aleksija III. (1195-1203) (25 primjeraka ili 28,8%).¹³⁰ Emanuel dominira iz dinastije Komnena, a novca relativno nevažnih careva dinastije Anđela ima u neočekivano visokom postotku.

Ostava bizantskog novca iz Dubrovnika u načelu daje vrlo slične rezultate: od ukupno 174 primjerka novca od Justinijana I. (527-565) do Andronika II. (1282-1328), Nikefor III. (1078-1081) je predstavljen sa 6 primjeraka, Aleksije I. Komnen sa 63, Ivan II. sa 2, Emanuel sa 12. Šest primjeraka novca datirano je u 12. stoljeće, a pet u 11/12. stoljeće.¹³¹ Općenito govoreći, novac iz dinastija Komnena i Anđela posljednji su primjerci bizantskog novca koji se u Dalmaciji pojavljuju u značajnijim količinama. Doduše, to odgovara i općim trendovima, jer krajem 12. stoljeća bizantski novac počinje ubrzano gubiti na vrijednosti i ugledu. Ove ostave potvrđuju riječi Tome Arhiđakona da su vojvode koje je slao car Emanuel »nosile obilno novaca za troškove...«¹³²

I, da zaključimo: osvajanje i vlast Bizant nad Dalmacijom od 1165. do 1180. godine bili su motivirani strateškim razlozima bizantske politike na Balkanu, u Panoniji i na Apeninskom poluotoku. Dalmacija je bila, zajedno s Italijom, bizantski posjed koji je trebao biti most između latinskoga i grčkoga svijeta. Kako je 15 godina Bizant istovremeno vladao u Dalmaciji i na dobrom dijelu talijanske jadranske obale, stvarala se na jadranskim obalama neka vrsta »bizantske ekumene« – zna se da je Konstantin u Dalmaciju stigao iz Ankone, a Rogerije iz južne Italije. Nikefor Halupa je putovao od Venecije sve do Dunava i potom natrag u Dalmaciju.

Intenzivna vojno-politička aktivnost u Dalmaciji kao i na Jadranu (pa i u Italiji, naravno) stajala je Bizantsko Carstvo mnogo energije i čini se da je Emanuelova zapadna politika, barem prema riječima Nikete Honijata, »kod Grka izazivala podsmijeh prema caru. ...radeći sve vrste strastvenih i smionih poteza kako bi protegao vlast preko granica koje su uspostavili njegovi prethodnici, razbacujući se novcem koji je sakupio...«¹³³ Očigledno je, uistinu, da Bizantsko Carstvo u Emanuelovo vrijeme nije bio dovoljno snažno da bi se »proteglu preko već uspostavljenih granica...«

Bizantska vlast u Dalmaciji bila je značajan događaj dalmatinske i hrvatske povijesti 12. stoljeća. Suvremenici su je visoko vrednovali. Bizantska je administracija nastojala stvoriti stabilnu vlast koju je lokalno stanovništvo smatralo dobrim rješenjem i za budućnost. Činjenica da nije trajala duže od 15 godina rezultat je vanjskih čimbenika, prvenstveno potpunog sloma zapadne politike cara Emanuela Komnena.

¹³⁰ I. Mirmik, *Skupni nalaz novca iz 12. stoljeća u Dalmaciji*, »Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu«, 3. serija, sv. 14, Zagreb 1981, 97-114.

¹³¹ I. Mirmik, *Numizmatički nalazi u Dubrovniku* (Prethodni izvještaj o bizantskom novcu), u: »Etnogeneza Hrvata«, Zagreb 1996, 169-177.

¹³² Rismondo, *Toma*, 67; Thomas, *Historia*, 73.

¹³³ Nicetas Choniates, ed. Bekker, 264-5; ed. Van Dieten, 203. Vidi, također, Magdalino, *The Empire of Manuel*, 9.

*Summary***Byzantine rule in Dalmatia from 1165 till 1180**

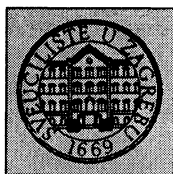
The author aims at giving a comprehensive explanation of the circumstances under which Byzantium took control over Dalmatia in 1165, and to find out what had been going on in Dalmatia during the 15 years of Byzantine dominion, up to 1180. Control over Dalmatia was important to the Empire because of the general western policy of emperor Manuel Comnenus. The attitude of the local population toward Byzantine authority was very positive, Byzantine control, however, lasted too shortly, as to mark essentially the civilizational picture of the Dalmatian area.

The English version of this text will be published in the collection of papers »Byzantium and Central Europe« by the publisher Harrasowitz, Wiesbaden, Germany in 1998.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

30

ZAGREB 1997.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Stipe Botica

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Maticka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 166, fax. 385 1/ 6156 879
Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5.X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Tehnički urednik
Krešo Turčinović

Naslovna stranica
Iva Makvić

Lektura i korektura
Ljiljana Cikota

Prijevod sažetaka na engleski jezik
Marina Denona-Krsnik

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949. 75

RADOVI 30

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. – Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997.
– 372 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X

Kompjutorski slog i prijelom
Krešo Turčinović

Tisak
KRATIS – Zagreb

Tiskanje završeno u ožujku 1998. godine

Naklada
500 primjeraka